

SZÓKINCS
ÉS
NÉPHAGYOMÁNY

ÍRTA
BEKE ÖDÖN
LEVELEZŐ TAG

FELOLVASTA AZ 1945. DECEMBER 3-i OSZTÁLYÜLÉSEN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST
1948

Kiadásra ajánlotta:

ECKHARDT SÁNDOR r. t.

ZSIRAI MIKLÓS r. t.

SZÓKINC S ÉS NÉPHAGYOMÁNY.

Az utolsó évtizedekben szokatlan lendületet vett népkutatás szoros kapcsolatba hozta egymással a néprajzot és a nyelvtudományt. Megindult Németországban a Wörter und Sachen e. folyóirat, amely programjában rámutatott, hogy a tárgyak ismerete nélkül a szavak igazi jelentését meg sem ismerhetjük, enélkül pedig származásuk sem fejthető meg. Így lett a tárgyi néprajz a szókutatás alapja. Az új népnyelvi szótárak tehát nem elégszenek meg a szó jelentésének egyszerű megfogalmazásával, hanem részletes leírást adnak az egyes tárgyakról, azok minden egyes részéről, s jó rajzokkal is szemléltetik őket.

A szókincs azonban nemcsak a tárgyakkal áll összefüggésben, hanem a néphagyománnyal is, azért a szókutatásban ennek az ismerete nem hanyagolható el. Ebben a vonatkozásban aztán a folklór is hasznát veheti a nyelvtudománynak, mert nem ritka az olyan eset, amikor a néphagyomány egyetlen emléke csak a szó. Előfordulhat, hogy a néphagyomány egykori meglétét bizonyító elnevezés még megvan olyan területen, ahol maga a néphagyomány már nem él. Sőt a néphagyomány régiségéről éppen a szó régi följegyzése tanuskodik, oly időből, amikor az illető néphagyományra nézve semmiféle följegyzésünk sincs.

A következőkben néhány ilyen esetet fogok tárgyalni, s egyben szeretném a figyelmet fölhívni, milyen fontos, hogy a népnyelv kutatói a szavakkal kapcsolatos néprajzi jelenségeket is megfigyeljék és följegyezzék, az etnográfusok pedig a tárgyakon és néphagyományokon kívül a hozzájuk fűződő elnevezésekre is tekintettel legyenek. A nevek sok néprajzi jelenségre vetnek világot, viszont a néprajzi ismeretek a szavak eredetére világítanak rá.

A *tejút*nak országszerte sok neve ismeretes, de azért a nép több helyütt használja az irodalmi nevet is. Kálmány Lajos a torontálmegyei Oroszlámoson följegyezte a tejúthoz fűződő mondát is. Árpád fejedelem egyszer édesanyjáról álmodott, s ekkor édesanyja emlőjéből megeredt a tej, végigfolyt az égen, meglátszik ma is, azért hívják tejútnak. Árpád is arra ment seregével. (A csillagok nyelvahagyományainkban, 12.)

Hasonló mondákkal magyarázza a görög néphit is a tejutat. Legismertebb a Heráról és Heraklesről szóló monda. Zeus (más

változatok szerint Athéne vagy Hermes) az alvó Herához esempészi a kis Heraklest. Mikor Hera fölébredt és észrevette a csalást, haragjában ellökte magától, de teje kiömlött az égre, s ebből lett a tejút. Más monda szerint Herakles oly mohón szopott, hogy Hera fájdalomban kikapta emlőjét a gyermek szájából, s ekkor ömlött ki a tej az égre. Egyszer meg oly sokat szopott, hogy nem tudta szájában tartani, vagy mikor jóllakott, ellökte az emlőt, s a tej tovább folyt az égre. Más mondák szerint Hera önként adta mellét a már fölserdült Heraklesnek (vagy Hermesnek, vagy Bacchusnak), mert csak így nyerhette el a halhatatlanságot. Ops-szal is kapcsolatba hozzák a tejút keletkezését. Mikor Jupitert a világra hozta, s Saturnusnak helyette követ mutatott, férje nem akarta elhinni, hogy ő szülte. Ops erre fogta a mellét, s bizonyítékul tejet nyomott ki belőle. Az erős nyomástól a tej nagy ívben lővellt ki, s így lett az égen a tejút. (Pauly-Wissowa, VII. 566.)

A középkori latinságban a tejút neve a görögből származó *galaxia*, a görögöknél azonban *γαλαξίας κύκλος* volt a tejút neve. Ennek a fordítása Cicero *orbis lacteus*-a, s Plinius *circulus lacteus*-a; Ovidiusnál *via lactea* a tejút. A német *Milchstrasse* név is csak fordítás. Nyelvünkben a *tejút* nevet először Komáromi Csipkés György használja Az *Judiciaria Astrologiájáról* c. munkájában (Debrecen, 1665, Nyr XXX. 329.). A név még nem állapodott meg akkor, mert Zrínyi *tejes út*-nak nevezi (Szigeti Veszedelem, XV. é. 35.).

A tejút legrégebb magyar neve *hadi út*. Sajnos, csak egy adatunk van a szóra, a XV. sz. első negyedéből származó Schlägli Szójegyzékben: *Galixia — hadi vth*. Hogy itt kétségkívül csillagnévvel állunk szemben, arra nézve a hibásan írt, de felismerhető latin néven kívül bizonyíték az utána következő másik csillagnév: *septemstiliium — fias tik* (ma is *fiastyúk*, *septistellium*, *Siebensterne*). A tejútnak ezt a régi nevét tartotta fenn a ma már csak a Székelyföldön használatos *hadak-útja*. A hozzáfűződő monda szerint Csaba vitézei jöttek rajta vissza (Ipolyi, Magyar Mythologia, 2. kiad. II. 350.). Háromszék felvidékein azonban éi egy másik hiedelem is, mely szerint a esatában elhullott székely katonák lelkei szállottak vissza, fölvettek ismét testüket és segítettek megverni az ellenséget (MNGy III. 402). Ebben az alakban a tejút neve Perecsényi Nagy László Léta magyar vitéz és Zamira pannóniai kisasszony viszontagságai (Pozsony és Pest, 1800, 164—6) c. versében fordul elő legelőször:

A *hadak uttyának* vezérlése szerint,
Mely Európának derekára tekint,
Ennek és az égi csillagok forgásán
Zsinórmértéket vet Léta utazásán.

Szirmay is említi a *Hungaria in Parabolis* II. kiadásában (Bud. 1807, 122. l.): *Via lactea stellarum congeries Hungaris*

Hadak-úttya ex eo vocatur: quod ex Asia egressi ductum constellationis huius in Europam secuti fuerint (Lugossy: Új Magyar Muzeum, 1855, I. 122).

Nem lehetetlen, hogy a monda él Nyugatmagyarországon is, mert Róka Zoltán tanító szíves értesítése szerint az Őrségben, a vasmegyei Ispánkon, *Csaba útja* a tejút neve. A névnek és mondanak további kutatása nagyjelentőségű volna a *székelység* dunántúli kapcsolatai szempontjából.

Véleményem szerint azonban a *hadi út* név régebb, mint a monda, s a név adott okot a monda keletkezésére. A *hadi út* jelentése ugyanis: *via militaris, via publica, Heerstrasse*. Az *Oklevél-Szótár* 1472-ből közöl rá adatot: *Vie strate magne Hadyoth vocate*. Még régebbi adataink vannak a vele egy jelentőségű *hadút*-ra, amely megvan már a Tihanyi apátság 1055-ből való alapítólevelében: *hodu utu*. Következő adatok: 1211: *ad magnam uiam que dicitur Hoduth*. 1345: *Iuxta vyam publicam hoduth vocatam*.

Eszerint a *hadút, hadiút* egyszerűen csak annyit jelent: *országút*, amely szintén: *militaris via, via publica*. A legrégebbi adat erre 1359/1509-ből: *Perueniret ad magnam viam orzagvta vocatam*. S valóban, így is nevezték a tejutat. Már Szikszai Fabricius 1590-ben megjelent szótárában: *Via lactea, Galaxia — Orzagvta az éghen*. Szövegben Komáromi Csipkés György már említett munkájában: *Némellyek az első teremtsébeli világosságnak maradékjából, mely az Égen levő ország után, vagy téi uton vagon mondgyák lenni az üstökös esillagokat* (i. h.).

Ezt a régi nevet a népnyelv a mai napig megőrizte az Alföldön. Így *országúttya* Nagykörösön (Kertész Dezső), Torontál m. Szőregen (Kálmány, Szeged népe III. 181), Békés megyében, Hajdúhadházon, Hortobágyon (Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkinése), *országút* Heves megyében (1840, M. Tájsz.) Mezőkövesden (Hanesók Kálmán), Békés m. Kondorostanyán (Fülöp Imre), Orosházán (Nyr XXX 199), Csongrád m. Kisteleken (uo. 393), Nagyszalontán (MNGy XIV. 254), Torontál-vásárhelyen (MNY. VII. 43). Arany János is ebben az értelemben használja a Toldi IX. énekében: „Fölnézett az égre, az *ország-útjára*“. S kétségtelen eredeti tejút jelentése ebben a szólásban: *Vén, mint az országút* (Győr, Nyr XXV. 38). *Vín, mind az ország uttya* (Rábaköz, uo. XXXVII. 87). *Ajan vín, mind a zország uttya* (Szolnok-Doboka m. Domokos, Nyr XLII. 69). *Ojâⁿ véⁿ, mánt az országút* (Csüry, Szamosháti Szótár). *Egy idős az országúttá* (Hajdúszovát, Nyr XXV. 428). Kreszneriesnél: *Régibb, mint az országútja*. Czuczor-Fogarasi-nál: *Régibb az országútnál*.² Már Dugonics közölte: *Éppenséggel oly vén, mint az ország' úttya* (2: 328). A dunántúli, szamosháti és szolnokdobokamegyei adatok azt bizonyítják, hogy a tejutat or-

szágútjának nevezték olyan területeken is, ahol ma már ez a név nem ismeretes, s nem is sejtik, hogy a közmondásban az országút eredetileg a tejútra vonatkozott. Nyugatmagyarországon az országutat *postaut*nak nevezik, s itt ez került bele a szólásba: *Vén, mint a postaut* (Zala m. Alsólendva Nyr XXVI. 521). *Vén* vaok ém má, *mind e postaut* (Vas m. Németgenes, XXXI. 589). Egy palóc mesében *szekérút* szerepel: Egy nagy erdő közepén találkozik egy öregasszonnyal, aki *vénebb volt a szekérútnál* (Istvánffy: Palóc mesék a fonóból 40). Másutt valamely községi út, pl. *Vinebb, mint a mátai út* (Hajdú m. Nyelv. Füz. LVI. 31). *Vén* *vagyok, mint a perháti országút* (Tolna m. Pálfa, Palotay Gertrud). Mikszáth Kálmán Fekete kakasában is: *Vén, mint a palójtai országút* (Rubinyi: Mikszáth K. stílusa és nyelve 69).

A német *Heerstrasse* is használatos tejút jelentésben, s a középlatin *strata* „országút és tejút” (Papiasnál 1050 körül, Lugossy, Új M. Múz. 1855, I. 58; vö. Molnár Albertnél: *Strata*, via, quae cuius sternitur. Pápai Páriznál: *Viarum strata*: Rakott út. Márton Józsefnél: *Strata*: országút, tsináltút, 1818).

Lugossy idézi a tejútnak Dunapatajon 1839-ben följegyzett *ötevény* v. *öttevény* nevét (Új M. Múz. 1955, I. 259). Ha az adat hiteles, ez is csak országutat, töltést jelentett eredetileg. Az Oklevél-Szótár sok adatot közöl erre a jelentésre. 1255: ad antiquam viam que vulgo dicitur *Vtuengut*. 1232: super uiam *Etteuen*. 1242: Ad magnam viam, que vulgo *Etteuen* dicitur. 1329: Magnam viam regni que *vtteuin* vocatur. 1329/1378: ad viam magnam *Etheuenuth* vocatam, 1364: Usque ad quendam publicam stratam wlo *vtteuen* uocatam. Az *öttevény*, *ötvény* az *önl*, régen *öt*, *ött* ige származéka, s azt jelentette „öntvény”. A győrmegeyi *Öttevény* helynév megőrizte eredeti alakját (az oklevelekben: 1443: *Ettewen*, 1481: *Ewthwen*, 1482: *Ewthwen*, 1500: *Ethwen*, Csánki III. 554). L. még Pais Dezső, MNy XXVIII. 129.³

A tejút tehát az ég országútja. Alsó-Fehér megyében úgy is nevezik: *Ég útja* (Lázár István, Alsó-Fehér vm. monogr. I. 563). Ezt már különben Kresznerics is idézi Sándor István Toldalékából. Változata Verebélyen: *Égiút* (Kerber Andor). A németben is *Himmelstrasse*. A monda szerint Isten és Krisztus járt rajta.⁴ Ezért a palócoknál Ságújfalu *Isten útja*, Szőregen *Jézus útja* neve is van (Kálmány, A csillagok 4, 12, Szeged népe III. 181). Az utóbbi változata: *Jézuskának az útja* (Bugac, Herman O. A. m. pásztorok nyelvkinése).^{4a} Vas m. Rábagyarmaton Musits Jenő értesítése szerint *Görbe-út* a neve. Nagyszalontai néphit szerint az *Országút* azért görbe, mert egyszer az Úr Jézus kitért rajta egy részeg előtt (MNGy XIV. 254). Csongrád m. Kistelken is mondják, hogy az *Országúton* az is meglátszik, hogy tért ki az Úristen a részeg ember elől (Nyr XXX. 393). Egy szeged-gajgonyai monda szerint mikor Krisztus Urunk Szent Péterrel ment az *Országúton*,

találkoztak egy nyüves kutyával. Szent Péter befogta az orrát, s elkerülte, Krisztus Urunk csak ment a rendes úton. Mikor azonban egy részeg ember dülöngél az úton s káromkodik, Krisztus messziről kitér előle (Kálmány, A csillagok 16). Csongrád m. Boesáron az *Országút* két ága a pásztorság hite szerint úgy keletkezett, hogy Jézus kitért egy részeg ember elől (Herman O. i. m.). E mondanak alapul a tejút *Részeg ember útja* (Zala m. Arács), *Részegek útja* (Baranya m. Csúza Mtsz.). Szólásokban szintén nyoma maradt a mondanak: *Krisztus is kitért a részeg előtt* (Erdélyi). *Részeg ember elől én is kitérek*, mondja Krisztus Arany A hegedű a legendájában. *Krisztus urunk is kitért a részeg ember elől* (Csüry, Szamosháti Szótár). *Részeg ember elől Krisztus urunk is férre állt* (Maros-Torda m. Kibéd, Nyr XXX. 399). *A részeg embernek az Isten is kitér* (Bács m. Jankovác, uo. X. 472). *Részeg ember elől az Isten is kitér* (Nagykanizsa Nyelv. Füz. XLVIII. 53). *Ganajos szekérnek, részeg embernek Isten is kitért* (Erdélyi). *Terhes szekérnek, részeg embernek az Isten is kitér* (Czuczor-Fogarasi). Megvan már Molnár Albertnél: *Az Isten is kitért volt a részegember előtt*. Újabb változatai: *Okos ember kitér a részeg elől* (Tamási Áron: Ragogy egy csillag 136). *Részeg embernek a szénás szekér is kitér* (Baranya m. Kisherend, Berze Nagy J. Baranyai m. néphagy. III. 45). Egy régi írott könyvecskében: *Kettő előtt hasznos kitérni: a terhes szekér előtt és a részeg ember előtt* (Nyr IV. 87). Dugonicsnál: *Részeg ember előtt terhes szekér ki tér* (2: 187). *Részeg ember előtt Krisztus is ki tért* (1: 168). Hajdúszovátton: *Részeg embert az isten is elkerüli* (Nyr XXIX. 189).

A Krisztus-mondákkal függhet össze a tejút következő neve is: *Róma útja* (Vas m. Vép, Nyr XXX. 199). Herman Ottó szerint ez a név nem lehet népies eredetű. Újabb adatok azonban erre nézve nem engednek kétséget: *Róma útja* (Vas m. Rábagyarmat, Musits Jenő), *Roma útja* (rövid *o!* Gönczi: Gösej 190), *Roma-ut*, *Romai-ut* (Vas m. Csákánydoroszló, Csaba József; a *Róma* rövid *o*-jára nézve vö. *Roma pápa* Pápa vid. Nyelv. Füz. XVII. 18). Érdemes lenne nyomozni, vannak-e e névhez fűződő mondák.

Egy szegedi monda szerint, mikor Szent Péter a részeggel találkozott, ki akar előle térni, de ez összeakaszodik vele és kocsijával ledöngölte Szent Péter szekérének az egyik oldalát, úgyhogy rúdja eltört, s a szalma kiszóródott (Szeged népe III. 181).⁵ Nagyszalontán is Szent Péter hullatta el a szalmát, mikor a Göncöl-szekérrel hordta az égen, de rosszul rakta föl, meg sebesen hajtott. Innen kapta *Szalmásút* nevét (MNGy XIV. 253). Ez a neve a biharmegyei Jánosfalván is a tejútnak (Nyelv. Füz. XXIX. 32), s ezt Komárom m. Fűrön *szómásút*-nak ejtik (M. Tájsz.). A monda másutt is megvan. Így a baranyamegyei Bánfán, ahol szintén Szent Péter potyogtatta el a *Tejúton* a szalmát (Berze Nagy J.

i. m. III. 331), Bodán pedig farkasok ugrottak az ökrök elé, ezek ijedtükben fölfordították a szekeret, s amint továbbrohantak, a szalma szétszóródott az úton (II. 605). Egyszer meg lopni ment Szent Péter szalmát, de a esz rajtakapta, Szent Péter erre sebesen kezdett hajtani, a szalma leszóródott, s azóta látszik az égen az *Országúttya* (Szöreg, Szeged népe III. 181). Más szöregi hagyomány szerint Jézus vitt szalmát az *Országúton*, elszórta, azóta homályos az *Országút* (uo.). A baranyamegyei Bólyén *Göncő szekere* hullatta el a szalmát (Nyr XV. 424). Hogy másutt is vannak hasonló mondák, bizonyítja a tejút krími-tatár neve: *Saman july*, 'szalma útja' (Kúnos Ignác szíves közlése). Baranya m. Bodán *Szent Péter szénája* a tejút neve (Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok, 3: 32).

A torontálmegyei Klárafalván a cigány ment el szalmát lopni. A esz észrevette, elébe akar kerülni, de nem bír. Amerre ment a cigány, mindenütt elszórta a szalmát, azóta látszik az *Országút* (Kálmány, A csillagok 16). Már Lugossy följegyezte a szalmalopó *Cigányok útja* nevet, sajnos, a följegyzés helyének említése nélkül (Új M. Múz. 1855. I. 129). Palotay Gertrud értesítése szerint a kolozsmegyei Kidén a cigányok sietve lopták a szalmát, s „útjuk lett”, ezért a tejút neve *Cigányok uttya*. Maros-Torda m. Kibédén is *Cigányok uttya* a tejút, amelyet akkor szórtak végig a cigányok szalmával, amikor Egyiptomba vonultak tégiát verni (Nyr XXX. 199). A zalamegyei Csesztregen *Cigányok szuómázása* a tejút (Bódei János), s ezt *Cigányszuoómázás* alakban Göncei is közölte Göcsejből. Alsó-Fehér megyében szintén a cigányok hullatták el a szalmát az *Ég útján*. A törökben is *Saman ogrysy* szalmatolvaj' a tejút neve (Vámbéry: A magyarok eredete 8, Kálmány: A csillagok 20), de a kaukázusi tatárok s egyes balkáni népek valószínűleg perzsa eredetű mondáiban is szerepel szalmát vagy szénát lopó ember, aki útközben annyit elhullatott, hogy útja ma is látszik az égen. Innen van náluk a tejútnak *Szalmatolvaj útja* vagy *nyoma* neve (Vámbéry: Die prim. Kultur des turkotatarischen Völkes 156, Harva: Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker 201).

Egy szöregi monda szerint a *Nagy-Döncöl szekér* Szent Péteré volt (Kálmány Szeged népe III. 181), ezen ment el szalmát lopni. Ez a hagyomány nagyon régi lehet, mert Melius Juhász Péter Szent Jób könyvének fordításában (1564) a Gönezöl szekérének *Szent Péter szekere* nevét használja (IX. 9, XXXVIII. 26), a jegyzetben azonban mai nevét is említi. Baranya m. Bodán ma is *Szent Péter szekere* (Berze Nagy J. i. m. II. 605), Vas m. Sárvárt pedig *Péter szekere* (Pörtl József). A zalamegyei Csömödérpákan *Isten szekere* a Göncölszekér (Surányi Vilmos).

A Sirius csillagnak a Dunántúl általában *Sánta Kata* a neve,

de így hívják Kiskúnhalason (Nyr XXX. 199), Borsod m. Nagymihályon (XXI. 285), Békés m. Kondorostanyán (Fülöp Imre), *Sánta Kati* Nagyszalontán (MNGy XIV. 253) és Szilágy megyében (Nyr XXX. 199). Egyszerűen *Sánta* Pusztaszandán (Herman O. i. m.), *Kata* Nógrád m. Nagyoroszbiban (Noga Tibor). *Sántalány* Mezőkövesden (Hanesók Kálmán), Kecskeméten, Csongrádon, Szegeden (MTsz.), Bugacon (Herman O.), Csongrád m. Kisteleken (Nyr XXX. 393), Szöregen (Szeged népe III. 182), a Temesközben (Kálmány Hagyományok II. 41—2), *Sántalány* Felsőborsodban, Mátraalján (Nyr XXX. 199), *Sántalány* Tiszafüreden (MNGy IX. 264), *Sántalánycsillag* Temesközben (Kálmány, Hagyományok II. 42). Egy szöregi monda szerint három kaszás után vitte a leány az ételt, a hátulsó kaszás elejtette a kaszáját, a leány behágott, s elvágta a lábát két felé (Szeged népe III. 182). A *Kaszáscsillag* az Orion.⁶ Vas m. Rábagyarmaton azért nevezik *Sánto Katának*, mert nagyon pislog (Musits Jenő). A göcsejiek szerint is nagyon *pislogat*, villog, *lebbelődik*, a Kaszások után *billog*, illegve-billegve viszi a szerszámot, mások szerint *pislogva* teregeti utánuk a lekaszált füvet, vagy viszi a fölöstökömöt, ebédet. El azonban sohasem éri őket. Egyszer, mikor vitte az ebédet, elesett, kifecamította a lábát. Sántaságát onnan magyarázzák, hogy változóan világít, egyszer erősebben, máskor gyöngébben (Göncei 189). Kiskúnhalason olyan billegve megy az égen, mintha sántítana. „Viszi mán a *Sánta Kata* az ételt az ő kaszássa után” (Nyr XXX. 199). Mezőkövesden a *Sántalány* a marokszedő s billeg az étellel a *Kaszások* után. Kondorostanyán pálinkát visz utánuk. Nagyszalontán tojást szed *Sánta Kati* a *Kaszás* után. Baranya m. Bánfán *Pila* a Sirius neve (Berze Nagy J. i. m. III. 331), s ez valóban azt jelenti 'pislogó' (pl. mécs, Vas m. Kemenesalja, Somogy m. Visnye); vö. *sánta-pila* 'sántikáló nőszemély' (Csallóköz MTsz.).

Szintén Szent Péter-mondákkal függ össze az ághely, facsomó *péterszeg* neve, melyet a régi *Tájszótár* (1838) közölt a Kemenesaljáról. Vannak azonban a szóra újabb adatok is. *Péterszeg* Vas m. Szombathelyt, Rábagyarmaton, Nagymizdón (Musits Jenő), Óriszentpéteren, Zala m. Bocföldén, Zalabesenyőn (Bódei János), *piéterszeg* Csesztregen (Gánya Klára), *piéterszeg* Veszprém m. Lovászpatonán, Kéttornyúlakon, Görzsönyben (Nyelv. Füv. XVII. 43, XXXIV. 67), *péterszeg* Somogy m. Ráksin és Toponáron (Kovács Vilma), *szentpéterszeg* Zala m. Pölöskefőn (Pálffy László), *szentpiéterszeg* Veszprém m. Marcalton, Vináron, Borsosgyőrött, Dákán, Gyimóton (Nyelv. Füv. XVII. 43).

A név keletkezésére a következő népmondák vetnek világot. Baranya m. Hosszúhetényben Szent Péter egyszer az utat kérdezte az ácsoktól, de azok nem akarták neki megmutatni. Akkor megátkozta őket, hogy *görcs* legyen a fájukban (Berze Nagy J. i. m. II. 610). Egy bátorligeti monda szerint Szent Péter és az Úr Jézus

Krisztus megszállt egy kocsában. Ácsok jöttek mulatni, s az egyik izgága ács alaposan megrángatta Pétert. Reggel útra kelve Péter arra kérte az Urat, hogy tegyenek a fába *vasgörcsöket*, hogy bajoljanak, ha faragják. Az Ur azt felelte, elég lesz a *fagörcs* is. Azóta van *fagörcs* a deszkában (Ortutay: Fédics Mihály mesél 318). Egy kistótfalusi monda szerint Szent Péter Jézussal a földön járva betért egy esárdába, ahol ácsok mulattak. Ők lefeküdtek, de a duhaj ácsok tánc közben folyton rugdosták Pétert. Péter ezért arra kérte Jézust, hogy vasszeget teremtsen a fába, hogy kiesorbítsák fejszájukat, Jézus azonban csak *bütyköt* teremtett a fába (Berze Nagy J. i. m. II. 301). Egy kopácsi (Baranya m.) adomában is megrugdalták az ácsok Szent Pétert, „erre aztán Szent Péter azt kérte Jézust, hogy vasszegeket verjén a fenyőfába, hotyha a zácsok faragják, hoec esorbujjon ki a baltájuk. Hogy azt növezzén, vasszegeked benne! De Jézus csak felére tejjesítötte Péternek a kérését, mivé ő is félük hibás volt, hoty kéccör rugdálták még ütöt. Így léttek asztán, Jézus parancsára, ojan kemény *bötykök* a fenyőbe, amik lektöbök ácsszekereének is kiesorbították a zélit.” (Katona Imre gyűjtése a Néptudományi Intézet kéziratárában, 236. sz. III. 3.) Egy változatban Jézus temetésre, Péter pedig lakodalomba akart menni. Jézus megteszi Péter kedvét, de böggöt teremt a hátára. Az ácsok muzsikus cigánynak nézik, mindjárt akarnak is vele muzsikáltatni. Péter nem láthatta a böggöt, az ácsok meg azt hitték, hogy nem akar nekik muzsikálni, s jól elverték. Péter ezért Jézustól azt kérte, hogy teremtsen a fába *vasgöcsöt*, Jézus azonban csak *fagöcsöt* teremtett bele (Alsóegerszeg, Berze II. 303). A nagyszalontai változatban Péter azt kívánja Jézustól, hogy szeget teremtsen büntetésül az ácsok gyaluja elé, Krisztus azonban csak *göcsöt* teremtett. Azóta szidják az ácsok Szent Pétert, ha *göcs* kerül gyalujuk elé (MNGy. XIV. 215. L. még Kálmány: Szeged népe II. 141). Egy változatban Szent József helyettesíti Szent Pétert, neki teremt böggöt a hátára Krisztus, őt verik meg az ácsok, Krisztus az ő kérésére is csak *facsomót* teremt a fába, nem *vascsomót* (Baranya m. Bánfa, Berze Nagy J. II. 324).

A mondák szerint Szent Péter szeretett mulatni, kocszába járni. Kétségkívül ez adott okot a boregérnek *Szent Péter szakálla* (Kresznerics), a kocsmaegérnek *Szent Péter karja* elnevezésére: Újjünk be *Szent Péter karja* alá! Ne menj bé a *Szent Péter karja* alá, mett úgy megver, hogy nem tudsz onnan kijöni (megrészegszel) Székelyföld (M. Tájsz.).

Krisztusnak töviskoszorúval való megkoronázása több növénynek adott nevet. Így az ákác (Robinia pseudoacacia) *koronafa* már 1779-ben Mitterpachernél (Elementa rei rusticae, II. 145, Benkő 1783, Magyar Könyvház I. 404). Grossinger hivatkozik is arra a néphitre, hogy Krisztus töviskoszorúja ákácfatövishöl ké-

szült (V. 134). De így hívják a lepényfát is (tövisakác, krisztus-akác, Gleditschia triacanthos), melynek *Krisztus koronafa*, *Jézus Krisztus koronája* neve is van a népnyelvben. Az utóbbi a Medicago intertexta neve is, melynek fölkkunorodott hüvelye, ha szét-húzzuk, töviskoronát ábrázol. *Krisztus-koszorú*, *krisztustövís* a Paliurus aculeatus (Fialovszki, Nyr VIII. 438), a Pallas-Lexikon szerint a galagonyabokor is (Crataegus oxyacantha).

A szigetközi Tejjaluszigetben a szagosabb esipkebokrot *Mária-nyugotta-bukor*-nak hívják, mert mikor Mária Betlehemből Egyiptomba menekült, elfáradt és leült a rózsabokor tövibe pihenni. Ennek emlékére szagosabb azóta ennek a fajtának a virága (Csiba Lajos Nyr LXXI. 79). A szintén szigetközi Dunakilitiben a *Mária-nyukta-bukor* hajtásával betűzködik a sövénykaput, hogy a boszorkányok Szentgyörgynap éjjel be ne repülhessenek az istállóba a teheneket megfélejni (Szabó Dénes, uo.). A baranyamegyei Szilágyon egy fűnek a neve: *Márijaütegaz*, mert mikor Mária vándorútján elfáradt, az árokparton ráült. Éppen rajta volt a baja, hét szörszoknya volt rajta, mégis ottmaradt a nyoma a fűvön (Berze Nagy J. Baranyai m. néphagy. 2: 607).

A Csaba-monda is okot adott népies növénynév keletkezésére. A *Csaba íre* (Pimpinella saxifraga) először egy orvosi rendelvénnyben fordul elő a XV. és XVI. sz. határán. Melius is több helyen közli Herbariumában (1578), de a legbecesebb adat Clusius és Beythe Stirpium nomenclator Pannonicus c. 1573-ban megjelent növényjegyzékében található, mert ez egyúttal közli azt a mondát is, hogy Attila legkisebb fia, Csaba, a róla elnevezett fűvel gyógyította meg 15.000 sebesült vitézét. Innen vette át a nevet és mondát Szikszai Fabricius szójegyzéke (1590), ennek 1602-i kiadásában azonban már *Csaba-üröm* van. Annál érdekesebb, hogy ezt a nevet Borbás Vince megtalálta a népnyelvben is *csaba-írem* és *csaba-irme* alakban a veszprémmegyei Vörösberényben és Balatonarácson. (Fölldr. Közl. XXII. 67.) Nagyon fontos lenne ezen a területen további kutatásokat folytatni e beces növénynevek elterjedésére nézve, s egyben nyomozni, tudja-e a nép, hogy a növénynév előtagjában Csaba királyfi neve rejlik, s fönmaradt-e valami monda róla.

Borbás Vince följegyzése szerint Zala m. Gulácson *forrasztófű* a Geranium Robertianum, G. pusillum és a G. sanguineum (Fölldr. Közl. XXII. 59), Szamosháton pedig *forrasztófű* a Plantago lanceolata (Csüry), melyet vágott sebre kötnek. Az utóbbi nyelvjárásban *forraszt* azt is jelenti „hegeszt, begyógyít” (pl. sebet). A népmesékben gyakran szerepel a forrasztófű. Így pl. Vitéz János és Hollóferyniges c. mesében a sárkány darabokra vagdalta Vitéz Jánost, sógorai aztán újra emberalakká kalapálták, forrasztófűvel megkenték, élesztővízzel megöntözték és fölébredt (Dégh Linda: Bodroközi mesék 21). A Heves m. besenyőteleki A tollas

ördög c. mesében egy malomkő agyonütötte a legényt, a medvét meg a farkast. Az oroszán a farkas füléből kivette a forrasztófüvet s avval fölélesztgette mind a hármat (MNGy 9:107). A Baranya m. szilágyi Somol deák c. mesében az oroszán a farkassal élesztő-fórasztó füvet hozatott. Az egy kígyónak a szájából vette ki, megkenték vele Somol deáknak a nyakát, rátették a fejét, s az mindjárt odaragadt a nyakához (Berze i. m. II. 106).

Más növények is gyógyító hatásokról kapták nevüket. Így a *Linaria vulgaris* a hideglelés ellen használták már régóta. A forró hideglelés, váltóláz neve a népnyelvben *gyújtóvány-hideg* (Veszprém m.), *gyújtóvány-hideg* (Szaboles m. Tiszadob), *gyújtóvány-hideg* (Heves, Borsod, Torontál m.), *gyújtóvány-hideg* (Palócság M. Tájsz.), *fóru-hideg* (Csűry, Szamosháti Szótár). Tiszadobon *elgyújtott már a. m.* rám jött már a forróság (Nyr XIX. 47). Az Ormányságban *kigyúti a hideg, gyútoyati a hideg* (Kiss Géza 267). Már Pápai Páriz szótározta (1708). Szövegekből még régebbi adatokat közöl a Nyelvtört. Szótár. E szerint a *Linaria vulgaris* nevei: *forrófü* (Maros-Torda m. Selye, Szegedi Füz. II. 161), *gyútoú-fü* (Csűry, Szamosháti Szótár), *gyújtóványfü* (Hegyalja, Kassai IV. 122), *gyújtóványfü* (Makó Halász Árpád), *gyújtóványfü* (Békés m. Kondorostanya Fülöp Imre), *sárga gyútoványfü* (Kiskünság Nyr XIX. 17), *gyútoványfü* (Palócság XXV. 504), *gyúkoványfü* (Zenta, XXXVIII. 378)². A palócok tudják, hogy *hidegfogásró* legjobb a *gyútoványfü* (XXI. 557; a *hidegfogás* is a. m. *hideglelés* MTsz.). A *gyújtóványfü* név már 1775-ben előfordul Csapónál.

A *fülfü* (*Sempervivum tectorum*) még régebbi növénynevén, *Melius* közölte először Herbarumában (1578), s utána Szikszai Fabricius (1590). Ilyen alakban ejtik Makón (Halász Árpád) és Nyirmeggyesen (Luby Margit). Göcsejben *füfüj* (Gönczi 512), *fülfüj* (Buesuta, Ethnogr. XIII. 131) alakban jegyezték föl. Nevét onnan kapta, mert levét kifacsarják s a fájós fülbe eresztik (Ethnogr. III. 57, XIII. 131, Nyr XXVIII. 143, XLV. 137). Elárulja ezt többi neve is: *fülbecséppentő* (Debrecen, Népr. Ért. 1912:191), *fülbereztőfü* (Csongrád m. Sövényháza, Győrffy), *fülbereztő* (Szlavónia, Népr. Ért. 1911:247), *fülbecsavaró* (Hódmezővásárhely Nyr XLV. 137, Komárom m. Szöny, saját följ., Szigetköz, Nyelv. Füz. XXXVIII. 33), *fülbecsavaró* (Zala m. Páka MNy XXIII. 589), *fülbecsavarító* (Csongrád, Tiszaujfalu Nyr XXVIII. 143), *fülbefacsaró* (Csallóköz, Ethnogr. III. 57). Nagyobb részük régi név: *fülbereztő fü* (Clusius-Beythe 1583), *fylbe eretzhe fyw* (XVI. sz. Dorstenius), *Filben eretzheo fw* (XVII. sz. eleje), *Fülben erestő fü* (XVIII. sz. MNy XI. 134), *fülbereztő fü* (Lippai, Pozsonyi Kert, 1664, II. 242, 234), *fülbereztő fü* (XVII. sz. Dorstenius).

A *fülfüvet* a nép szereti a ház, istálló, ól, fal tetejére ültetni,

mert azt hiszi, hogy akkor nem üt oda a mennykő. Ezt a hitet őrzik következő nevei: *mennykővirág* (Vas m. Sorok mell. Ethnogr. III. 58), *mëndörgő-fü* (Rábaköz, Kemenesalja, MNy. VI. 238), *mëndörgő-fü* (Veszprém m. Lovászpata Nyelv. Füz. XXXIV. 74), *égdörgőfü* (Vas m. Hettye, Borbás). Már régi bejegyzésekben is: *mëndörgő fü* (1564, Nyr XLII. 363; XVII. sz. XXXIV. 511; XVIII. sz. MNy XI. 134), *menderghew fyw* (XVI. sz. Dorstenius), *mennydörgő fü* (XVII—XVIII. sz. hat. Ethnogr. XI. 81).

Sérülfü a neve Badaacsony környékén a *Mercurialis annua* nevű gyomnak. Evvel a gyermek ölecskéjének sérvét borogatják vagy kötözik, mégpedig a fiúgyermek sérvére a magvasakat, leányéra pedig a porzósakat (Borbás, Fölldr. Közl. XXII. 60).

A *Taraxacum officinale* (gyermekláncfű) Tolna megyében *libaölőfü*-nek nevezik (Nyr 37:94). Vas megyében egy meg nem határozott sárgaszínű réti virágot hívnak *zsibadöglesztő*-nek, s az a hit van róla elterjedve, hogy „ahányat a gyerekek belőle letépnek, annyi liba döglök meg” (uo. 30:100). Somogy m. Marcaliban *zsibadöglesztő* a *Ranunculus bulbosus*, s ha ez a házba kerül, a néphit szerint a baromfi megdöglök tőle. Jávorka Magyar Flórája szerint a *Ranunculus sceleratus* a *libadöglesztő*. Mivel a *Caltha palustris*-t (moesári gólyahír) Veszprém m. Adorjánházán *sárvirág*-nak, Nógrád megyében *sárvirág*-nak (Nyr 4:71), Cegléden pedig éppen a *Taraxacum officinale* hívják *sárvirág*-nak (azaz sárga virág-nak), ezek a sárgaszínű virágok valószínűleg a sárgaszínű kis libáról kapták nevüket. A *Taraxacum officinale* tudtommal kedvelt eledele a libának, de Veszprém m. Csöglén is azt hiszik, hogy megdöglök tőle. Nagyszalontán csak *libavirág* a *Taraxacum officinale* (Nyr 44:404, 362), Veszprém m. Csöglén *zsibavirág* (Sommer Dénes), Felsővisón *libuskavirág* (Nyr 41:291), Gyergyón *pipevirág* (uo. 34:84, Erdélyben *pipe* „fiatal liba”). Nagyszalontán (Nyr 44:362) és Arad m. Erdőhegyen (Győrffy) *libarózsza* neve is van. Göcsejben *riécevirág*-nak nevezik (Gönczi 514). Vas m. Cschimindszenten, Veszprém m. Adorjánházán (Kalmár László), és Nagyalásonyban (Sommer Dénes) a moesári gólyahír neve a *zsibavirág*. Jávorkánál *kácsavirág*. Néhol egyes boglárfafajokat neveznek ezzel a névvel. Így Nagyszalontán a *Ranunculus ficaria libavirág* (?-el, Nyr 42:394), Vas és Sopron megyében *zsibavirág* (uo. 10:394). Somogy m. Marcaliban a *R. bulbosus* a *zsibavirág*, Jávorkánál a *R. acer liba* v. *zsibavirág*. Nagykanizsán és Hahóton (Zala m.) a kankalin *zsibavirág*, mégpedig Körmend vidékén a *Primula vulgaris* (Ethnogr. 3:60). Somogy megyében az őszi kikerics (*Colchicum autumnale*, Nyr 27:95).

A vadsárgarépa (*Daucus carota*) nagy fehér virágernyőjének a közepén gyakran néhány sötétlila, egész fekete virág látható. Ennek a neve a Balaton mellékén *tisztaság virága*. Azelőtt e fehér virágernyőnek a közepén nagyobb fekete foltja, vagyis több ilyen

virága volt, akkor az ember tisztasága is nagyobb volt. Azt mondja a nép: „Most csak oly esekély a tisztaság a nép között, amennyi ennek a nagy fehér virágnak a feketéje“ (Borbás, Földr. Közl. XXII. 61). Baranya m. Taresapusztán *szégyénvirág* a neve. „A virágába régebben körü vót a pirosság, még a közepibe izz vót. Most má nincs benne piros, csak minden ezredikbe a közepibe egy kicsi. Azt mutasztí, hogy má nincs szégyén az emberekbe“ (Berze Nagy J. 2:614). Bodán merkőcének hívják. „Valamikor a merkőcének vót közepe, má nincs. Nines is má a lánnak szégyőne“ (613). Kistótfalun is azt mondják, hogy „régebben egészen pirozs vót, amikor még a fijatalság ösmerte a szömérmességöt. Abba a virágba mast má alég van valami piros, mer a máji fijatalság má nem ösméri a szömérmességöt“ (613). A szászrégeni és beszercei németeknél is hasonló nevek vannak: *Ehre, Schande, Treue*. „Das Vorhandensein oder Fehlen des Fleckes deutet an, ob die Mädehen noch Ehre (Schande, Treue) haben oder nicht; früher soll der Fleck grösser gewesen sein als heute“ (F. Krauss: Nösnerländische Pflanzennamen 126).

Egy tüskés növénynek, a Dipsacusnak, régi magyar neve *héljakút*. Már Szikszai Fabricius följegyezte 1590-ben, s kétségkívül népi eredetű névvel állunk szemben. A növény alsóbb, átellenes levelei a szár körül oly szorosan összenőnek, hogy a harmat s az esővíz, mint egy víztartóban, mindaddig megmarad benne, amíg csak föl nem szívja a nap. A néphit szerint nyilván ebből iszik a héja, a növény tehát a héja kútja. Nines adatunk rá, hogy ez a néphit valóságos természetmegfigyelésen alapul,³ de a rokon cseremiszeknek van egy mondájuk, amely ezt valószínűvé teszi. Egyszer régen az ölyv kutat ásott magának, s azután megfürdött benne. Távozása után a varjú is oda jött, meghentergett a kútban és sáros lett. Azután mind a ketten felrepültek az égbe istenhez, s mindegyikük azt állította, hogy ő ásta a kutat. Isten az ölyvnek nem hitt, mert tiszta volt, a varjúnak elhitte, mert sáros volt. Haragjában isten az ölyvnek azt paranesolta, hogy csak a levelekről igyék harmatot, a varjú azonban ihatik forrásból is, folyóból is. Azóta tarka a varjú, az ölyv pedig szárazság idején visongva röpköd és várja, míg harmat lesz (Wichmann: Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen, 159). Jávorka Magyar Flórája szerint régen *golyakút* neve is volt. A név forrását sajnos nem közli, de Sopron m. Csornán a Dipsacus laciniatus *gólafü* (Ethnogr. III. 57), Baranya m. Kemsén pedig *gójavirág* (Gunda Béla). Békés m. Vésztőn és Makón *gólyahúgy* nevét jegyezték föl (Borbás, Tanáregy. Közl. XVI. 121, Halász Árpád). A Debreceni Fűvészkönyv is *gólyahúgy*-nak nevezi. Aachs (Ács) Mihály 1706-ból való széljegyzetei közt *Gólyahúgytartósfü* neve van (MNy II. 322.) Zilahon *kukukfű*, azaz kakukkfű a neve (Nyr XXVIII. 236). A levelek közt felgyülemelő vizet Kemsén *gójazzir*-nak, Zila-

hon *kukukviz*-nek nevezik. Kemsén haját mosni vele, Zilahon arcot, hogy a szeplő és a májfolt eltűnjék. Már 1798-ban írta Veszelszki fűvészkönyvében: „Az Asszonyok, a' leányok a' vizének, melly a' levelek közt meg-áll, tudják ok annak hasznát venni: mert a' szeplőt, sömört, foltokat az ábrázatjokról el-veszt, ha gyakran mossák vele, a' szemről a' hályogot, és a homályt el-űzi (129).

Berde Károly A magyar nép dermatológiája e. művében írja, hogy a lipótmegyei tótok a főtt vagy sült marhahús tarjában levő más részeket kivágják, s a kislánnyal megetetik, hogy nőjön tőle a haja (39, l. Ethnogr. XIII. 31). Ez a néphit azonban megvan a magyarságnál is. Már Czuczor—Fogarasi szótára írja, hogy *hajnevelő* a neve a marhahús inának „azon hiedelemtől, mintha a hajnövést előmozdítaná“. A M. Tájsz. Abaúj és Borsod megyéből közli ezt a nevet, de újabban is följegyezték Tordán *hajnevelő* (Nyelv. Füv. XXXII. 48), Nagyöküllő m. Halmágyon *hajnevelő* alakban (Nyelvtud. Közl. XXXI. 402). Kecskeméten és Szegeden a népetimológia *hajnalvelő*-re torzította (MTsz.). Komáromban és Somogykéthelyen *hajnövesztő*-nek mondják (saj. föl.), s ezt Szombathelyen *hajnyövesztő*-nek (Musits Jenő), Sopron megyében *hajnyölesztő*-nek (MTsz.), Vas m. Csákánydoroszlóban *hajnyüolesztő*-nek ejtik (Csaba József). Csaba szerint itt is azért adják a kislányoknak, hogy hosszúra nőjön a hajuk, s ez a néphit Palotay Gertrúd értesítése szerint Tolna m. Pálfán is el van terjedve.

A vérehulló fecskefű (Chelidonium majus) a matyó néphit szerint felnyitja a legerősebb zárat. „Olyan fü ez, hogyha a ló a réten véletlenül hozzáér, egyben kinyílik a béklyó a lábán, vagy ha bezárt kapu felett kétfelé szakítják, az is könnyen felpattan magától. Csakhogy ilyen fűvet nem könnyű találni“ (Népr. Ért. 1913:244). „A székely vagy oláh nép tenyerében vágva kinyit minden zárt, még ha 100 mérföldre lenne is“ (Borbás: Néhány mesés fűvünk. Természettud. Közl. XXVIII. 202, Pallas-Lexikon). Nógrád m. Ipolyitkén úgy is nevezik: *minden zárt feltörő és vérrel harmatozó fü* (Nyr IV. 123). Borsod m. Szentistván és Tard községben *vérharmatú-fü* a neve, Zemplén m. Szürnyegen és Deregyőn, Szegeden, Szabadkán, Lugos vidékén pedig *vérfü* (MTsz.) a Sanguisorba officinalis, Pimpinella (MTsz). Baranya m. Kopáson a *vérfü* gyógyítófü, mellyel a mesékben az összedarabolt holttestet életre lehet támasztani (így Szuszi Szalai Áron meséjében; gyűjtötte Katona Imre, a Néptudományi Intézet kéziratgyűjteményében).

A néphit más növénynek is tulajdonít ilyen varázserőt, s e tulajdonságukat már nevük is elárulja. Így *kulcsvirág* a kankalin, Primula veris (Zala m. Tapolca Szeg. Füv. II. 163), a Primula auricula (Vas m. Sorok mellett Ethnogr. III. 57, Somogy m. MNy XXVII. 76), *ölbengülő kucsvirág* (Zala m. Kisörs Nyr XXXVII. 286), *istenkulcsa* (Pest m. Tök, Tinnye), *ménysorság*

kulcsa P. veris (Keszthely M. Tájsz. Veszprém m. Enying Vajda Ödön), P. auricula (Pozsony m. Ethnogr. III. 58), *mennyei kulcs* P. vulgaris (hely nélkül Nyr VII. 502), *Péterkulcsa* P. kerti hibrid (Somogy m. Marcali, Gábor Vilmos), *Szent Péter kulcsa* P. veris (Eger vid. Bot. Közl. V. 99, Lippai Pozsoni Kert 1664, I. 77). Ezek egy része csak fordítás, vö. német *Schlüsseltume*, *Himmelschlüssel*, *Sankt Petersschlüssel*, latin *clavis S. Petri*, *clavis caeli* (Fialowski, Nyr VII. 261, X. 248). Háromszékben az ibolya (*Viola odorata*) *kócsvirág* (MNy XIV. 43), Kőszegen a *Pulmonaria officinalis Isten kulcsa* (Szegi Ödön), Csurgó vidékén (MNy XXVII. 76) és Zalaszegváron (Szeg. Füz. II. 160) a *Hyacinthus orientalis*, Zala m. Pölöskefőn (Pálffy László), Nagykanizsán (Keller Oszkár), Vas m. Csehimindszenten (Schönberger György) általában a jácint *kulcsvirág*, Veszprém m. Adorjánházán *kujcsvirág* (Kalmár László). Némelyiknél azonban csak a tavasz megnyitóját jelenti.

A eszékmezei Gyimesen a kosborfajok (*Orchis*) neve *bergő burján* (Nyr XXVIII. 142). A kosbornak két gömbölyű vagy hosszúka gumója van, melyek állatheréhez hasonlítanak, s ezért az ilyen gumót heregumónak is nevezik. Veszelszki (1798) ezt írja róla: „A' gyökere kettős tökforma, egyike friss, a' másik pedig meghervadt forma. A' kettős gyökérnek kettős a' haszna: mert a' frissel élünk, hogy a' férjfiúság megerősödjön; a' hervadtal pedig ad coereendam libidinem, hogy a' bujaságot el-óltsuk magunkban” (330). A ráncos gumó a tavalyi, a friss, síma az idei. A gyimesi nép is két csoportot különböztet meg, az ujjas gumójú a fehérrépé, a gömbölyű gumós a legényeké. A megfelelő gumókat élvezve „elfogja őket a bolondság”. A marhának is adják, hogy megizödjék. A *berég*, *bérég*, *berreg*, *bérrég*, *börrög* ige a székelyeknél a. m. „párosodik”, *bérgel* „beregtet (coire facio)” (M. Tájsz.). Már Szikszai Fabricius (1590) idézi a *Satirion*, *Orchis Nösző fü* nevét, mely a *Herbolarium* bejegyzései közt is előfordul (*Nösző fü* XVII. sz., *Nösző Fü* XVIII. sz.). Ugyanítt XVIII. századi írással *Ember Erő fü* neve van, melyet Benkő József *Ember erő* alakban idéz (1783, M. Könyvház I. 421). Alakjáról is kapott neveket, Szikszai Fabriciusnál *Orchis — Vitez fü, uag', agar mony*. A *Herbolariumban* *Agar-fü, Agar mony* (XVIII. sz.), *Rokamon'* (MNy XI. 134). Jávorka Magyar Flórája szerint *ebmonyfü* neve is volt, de forrását nem említi. Más európai nyelvekben is: német *Fuchshode*, *Fuchshölein*, *Bockshode*, *Bockshölein*, *Bocksbeutel*, *Bocksgölein* (Grimm), francia *testicule de chien*; görög *orchis* neve is a. m. „here”.

A fekete ebszőllő (*Solanum nigrum*) neve a Dunántúl *szépasszonyszőlője* (Tata Nyr XLIII. 311), *szépasszonyszőlője* (Balaton mell. Földr. Közl. XXII. 65), *szépasszonyszőlő* (Zalavidék, Nyelv. Füz. IX. 40). Előfordul már Pápai Páriz 1706-ból való

kézírtatos följegyzései közt: *Szép Asszony szőlője* (Nyr XXIX. 365). Régen egyszerűen *szépszőlő*-nek is mondták: *Szép szőlő* (Melius Herbarium 1578), *zép zolo* (Clusius-Beythe, 1583), *Ebszőlő vag'*, *szép szőlő* (Szikszai Fabricius 1590). Ha tudjuk, hogy a *szépasszony* régen a boszorkányok neve volt, akkor sejthetjük, mire használták ezt a mérges növényt.

Vannak népszokásokhoz kapcsolódó növénynevek is. Az ókorban az asszírniai, egyiptomiak, zsidók és rómaiak gyógyászati és vallásos fölvonulások alkalmával a datolyapálma leveleit hintették hálaadás jeléül, s ez a szokás a keresztény vallásba is átment, természetesen az Európában termő fák lombjaival. Így virágvasárnap és úrnapon a nyárfa és a legkorábban virágzó kecskefűz (*Salix caprea*) ágait használták e célra. Innen kapta ez a fűzfafaj a *pálmafűz* (Pallas-Lexikon), a jegenyenyárfa (*Populus italica*) pedig a *pálmafa* nevet (Baranya m. Csúza, Nyelvőr XVIII. 335, Pozsony m. Szene MNy X. 17, Mátyusföld Nyr XII. 528, Csallóköz I. 331, Föll, Nyitra m. Dudvág és Feketevíz mell. M. Tájsz.). Csak *pálma* Esztergomban (Nyr XIX. 199), Kiskúnhalason (XXIII. 239, XXX. 350), Keekeméten (Bagi-Hollós). A göcseji *párnafa* nyilván népetimológiai alakulás a nép előtt ismeretlen pálmafából (Gönczi 514). Keekeméten (Nyr XII. 283) és a csallóközi Föllén (MTsz.) a rezző nyárfa (*P. tremula*) is *pálmafa*. Nagyszalontán az orgonát hívják *pálmafának* (Nyelv. Füz. LXIX. 38), nem lehetetlen, hogy úrnapon ezt használják az utca díszítésére.

Nagy István erdélyi író egyik elbeszélésében ezt írja: „Másnap délben megérkeztem szülővárosomba. Nagy parádés nyár fogadott. A legtüzesebb nap ragyogott az ég kék arcán. Borostyánból és májusfavirágból zöld lombokkal tarkított övet font a derekára” (Kelet népe, 1938, okt. 265). A *borostyán* Erdélyben az orgona neve, a *májusfa* Borbás szerint a *Prunus padus* (Pallas-Lexikon). Györfly szerint ez a név Kolozsvárt használatos. Nevét kétségkívül onnan kapta, mert májusának választják a legények, mint a kolozsmegyei Szueságon, bár ott *márciusnak* hívják (Szeg. Füz. II. 163). Baján a jegenyenyárfa (*Populus*) neve *májusfa* (Nyr XXXIII. 531), Abaúj-Torna m. Jászón a nyirfáé (*Betula*), mert ott mindig lopott nyirfát visznek májusfaul (Népr. Ért. 1906:234).

Székelgyföldön az őszi kikerics (*Colchicum autumnale*) neve *guzsajvirág* (Háromszék m. M. Tájsz. Székelyudvarhely Brüll Emánuel), *guzsajüllő* (Székelyföld M. Tájsz. Székelykeresztúr, Szentmiklós, Medesér Szeg. Füz. II. 68), *guzsajüllőfü* (Háromszék m. M. Tájsz.), *guzsajütő* (Háromszék m. Nagybacon Nyr XLV. 104, Selye Szeg. Füz. II. 68). *Gu'sály üllő virág* már a székelgy származású Benkő József növényjegyzékében megvan (1783, Molnár: Magy. Könyvház I. 360). A nevet megmagyarázza Kriza

följegyzése: *Elé lehet venni a guzsajat, mert kijött a guzsajüllőfű* (Háromszék m. MNGy. XII. 245).

A *guzsaly* szerepel a *guzsal-vasárnap* 'Laetare-vasárnap' (Keszthely) és a *guzsa-hét*, az Oculi-vasárnap után következő böjti hét' kifejezésben (Győr vid. MTsz. Somogyzentimre MNy XVII. 216). Ezek régi egyházi elnevezések, melyek népi eredete nyilvánvaló, mint erre Telegdi Miklós már 1577-ben rámutatott: „Negyedie boeiti vasarnap, melyet *Gusaly vasarnap*nae neuez a paraszt-sag“ (MNy VIII. 252). Még régibb a Döbrentei-Kódexben előforduló *neg'ed gusal ütő vasarnap* (307). Kresznerics is följegyezte *guzsárhét alakban* (kézir. MNy VIII. 252). Szerinte „ebben a hétben szokták a gazdaemberek a guzsokat fenni, tekerni.“ Bár Melich (Szláv. Jöv. 286) is lehetségesnek tartja a kifejezésnek a *gúzs*-szal való kapcsolatát, Ballagi magyarázatát kell elfogadnunk, aki szerint „a jó háziasszony ilyenkor már készen van a fonással, s a guzsalyt félreteszi“ (Teljes Sótár). Mindenestre érdemes volna, már az adatok gyér volta miatt is, nyomozni e nevek változatait és elterjedését a hozzájuk fűződő népszokásokkal együtt. A MTsz. közlése óta újabb adataink is vannak: *guzsu-hét* 'kántorhét után következő hét'. A néphit szerint annak emlékeztére, hogy Jézust *gúzsba* tették, úgy kínozták, ostromozták. *Guzsu-hétben* nem jó baromfit ültetni, mert az akkor ültetett tojásból *guzslottlábú* (béna, nehezen mozgatható, hátraálló lábú) csirke és liba kel (Vas m. Magyarlak, Csaba József, Nyr LXXI. 127); *guzsa-hét* 'fekete vasárnap előtt való hét; ekkor nem jó fát ültetni, mert görbén nő (Sopron m. Csorna és vidéke Nyr XLII. 334). A gösejei Náprádfán (Zala m.) *guzsalhotén* (a böjt harmadik hetében) nem ültetnek majorságot, mert a kikelt kis állatok hibásak lesznek. Különösen sok lesz köztük a *tekerés* (görbe) nyakú. Bencodföldén soknak a lába rossz, amint ott mondják: *iérvintelen* (Gönczi 242).

A gyermekek játékaiban is nagy szerepe van a növényeknek. A gyermekláncfű (*Taraxacum officinale*) neve is erre utal, esőves szárából a gyerekek láncot fűznek. Jókai a Szerelem bolondjaiban emlegeti a sárga *pimpimpárévirág*-ot. Szülőhelyén, Komáromban, valóban *pimpimpáré* a gyermekláncfű, magam is így hívtam gyermekkoromban. De ez a neve Mátyusföldön (Nyr XVII. 523) és Nyitra m. Farkasdon (M. Tájsz.) is. Fél Edit szerint Kiskörösön a bóbítája *pimpimpálé*. Változatai még: *pimpimpvirág* (Hajdúszovát), *pípompápom* (Nógrád m. Ipolylitke Nyr III. 543), *pimpompápom* (Wagner, Magyarország gyomnövényei, hely nélkül), *pimpimpávó* (Nyitra m. Lajos Nyr XLIII. 142), *pimpimpbába* (Torontál m. Szaján, Kálmány; Szeged népe II. 207)⁹, *pínpam* (Eger vid. Bot. Közl. V. 99). Makón *pimpónya*¹⁰ (Halász Árpád 19). A gyermekek úgy játszanak vele Komáromban, hogy szárát szálakra hasogatják, rálehelnek, s mikor ennek következtében összezsugorodik, azt mondogatják: „*Pimpimpáré, zsugorodj*

össze!“ (Nyr XLIV. 187). Torontál m. Szajánban ez a mondóka járja: „*Pimpim bába*, Bodoroggy föl!“ (Kálmány, Szeged népe II. 81). Az abaújmegyei Nagyszaláncon Szemkő Aladár közlése szerint ezt mondják: „*Pimpó, pimpó, tekeregy!*“ *Pimpónak* hívják a gyermekláncfűvet Jászládányban (MNy XXIII. 69), Gömör m. Osgyánban (Schreiber Béla), Borsod és Gömör megyében (Nyr XXII. 134), Borsod m. Noszvajon (Kassai IV. 120), *pínpóvirág*-nak a Bodrogközben (rég. Tájsz. 1838). A zempléni Nagytárkányban *pípúlya* v. *pápúlya* a gyermekláncfű. A gyerekek az üres szár egyik végét meghasogatják, a szájukba veszik, s mondják: „*Pípúlya, pápúlya*, Göndöröggy meg a számba!“ Az elhasogatott szeletek a szájban összegöndörödnek (Margittai Antal).

A maszlagnak kis, alma nagyságú, tövises termése van, amely négyfelé pattan. Pártája fehér, tölesér alakú. Virágját a gyerekek felfűjják és elesattantják, elpukkantják. A háromszéki Réttyen ezért *fuvóka* a neve (MNy IV. 32), másutt meg *pukkantó* (Kolozs m. Szucsák Nyr XVIII. 576, Zilah vid. XXVIII. 237, Zemplén m. Szürnyeg X. 323; Udvarhely megyében csak a bimbója, IX. 236), *pukkantófű* (Magyardéce, Szolnok-Doboka m.-i ir. társ. évk. III. 20, 37). Köröztárasán *pukkantó*, Cegléden és Ipolyságon *pukkantyú* a hal úszóhólyagja, mert a gyerekek ráütnek vagy ráhágnak, s elpukkantják (MTsz.). A maszlag *Puttyantó* neve, melyet a székely Benkő 1783-ban közölt (M. Könyvház I. 411), szintén ezt jelenti. A Barkóságban *puttyantó* egy apró fehér virágú növény, közelebbi meghatározás nélkül (Nyr XXXII. 524). Rimaszombatban és a Dráva mellékén *puttyantó* a hal úszóhólyagja is, a Palócságban 'sárlepény, melyet a gyerekek falhoz vagy deszkához csapnak'. Alapszáva, a *puttyan* 'pukkan' ige is használatos Heves megyében (MTsz.). Jávoroka a Magyar Flórában a maszlagnak *putyóka* nevét közli, sajnos hely nélkül. Heves megyében *putyóka* a hal úszóhólyagja; sárból gyúrt, vájatos közepű gombóc, melyet a gyerekek földhöz vágnak, úgyhogy nagyot pukkan (1839, MTsz.). Zentán *puttyangó* (Nyr XXXVIII. 420), a Balaton mellett (Földr. Közl. XXII. 73) *pattantyú* a pukkanó dudafürt (Colutea arborescens) neve. Ennek a hüvelye hólyagosan fölfúvódik, s gyorsan összenyomva elpukkan. Mindkét szó halhólyagot is jelent.

A nagyküüllőmegyei Halmágyon *csattantuó* a maszlag bimbója, virágja (Nyelvtud. Közl. XXXI. 405). Ez a név is megvan már Beukónél: *Tsattantó* (339).

A maszlag szúrós termésével is szoktak a gyerekek játszani, s *disznónak* hívják Baján (Nyr XXXIII. 295), *disznyócskának* Brassó m. Tatrangon (XXXVIII. 380), *sündisznónak* Komárom m. Szönyben (saj. föl.), *tüvicshes disznónak* Zilah vidékén (MTsz.), *tüskés disznónak*, *kis mala*cnak Aradon (Nyr XXXIII. 63). Tihanyban már az egész növény *tüskés disznó* (Földr. Közl.

XXII. 74), a Csallóközben *tövises dísznó* (Ethnogr. III. 60), a Szilágyságban *tövikesdísznófű* (II. 201.), Eger vidékén *szűrös dísznó* (Bot. Közl. V. 99), Bácsadorjánban *dísznós bilindők* (Nyr XLIV. 90).

Bariska, vagyis 'báránka', a termés neve Heves megyében (Nyelv. Füz. XVI. 45), más följegyzés szerint maga a maszlag, mint Makón, Hódmezővásárhelyt és Torontálvásárhelyt (MTsz. 1840, Nyr XXXIII. 63. MNy VI. 331, Halász Árpád 21). Borsod m. Naszvajon a termés neve *baricska* (Kassai I. 255, IV. 183), Aradon az éretlen termés *riska* (Nyr XXXIII. 63), mely nyilván a *bariskából* keletkezett.

A margaréta (*Chrisanthemum leucanthemum*) népi neve *papvirág* (Békés m. Vészto Tanáregy. Közl. XVI. 122, Gyergyó Nyelv. Füz. XX. 47, Csikgyimes Nyr XXVIII. 143, Csíkszentdomokos Nyelv. Füz. IX. 30, itt *pappvirág* is). Gyergyón ez a mondóka járja: „Forogj, forogj, *papvirág!*“ Brüll Emánuel értesítése szerint a háromszékmegyei Barátos községben a margaréta szarát alul jól megcsavarják, aztán kézben forgatják, s közben ezt mondják: „Pap, kiszűrom szemedet, elveszem a pénzedet!“ A háromszékmegyei Rétyen (MNy IV. 33) és a brassómezei Tatragon (Nyr XXXVII. 377) úgyis hívják a növényt: *papkiszűromszemedet*. Ennek rövidülése a nagyküüllőmezei Halmágyon följegyzett *szűromszem* (Nyelvtud. Közl. XXXI. 417).

A somogymezei Nagymartonban *csicsikoma* a hóvirág neve, ezt a szót nem is ismerik. Mikor az első virágok kibujnak a földből, akkor mondják a gyerekek: „*Csicsikoma, bújj ki!*“ (MNy 27:76). A Nyr 1:149. lapon a folyóirat Szerkesztősege írja: „*csicsikomázni* (*csicsikoma*) szoktak a gyermekek Somogyban“, s kéri részletes leírását. Sajnos, a fenti adaton kívül más adatunk nincs a szóra, nem tudjuk, gyermekjáték-e a *csicsikomázás*, vagy csak mondóka.

Allatnevek is keletkeznek gyermekversikékből. A nép kedves bogara a *katicabogár* (hétpöttyös böde, *Coccinella septempunctata*). Mikor kézbe veszik, a bogárka először megmerevedik és holtan teteti magát, de aztán egyszerre futásnak ered, s mikor az ujj végére ér, hirtelen elrepül. A versikékben többnyire azt kérdezik a leányok, hogy merre mennek férjhez.¹¹ A sok népies név közül csak néhányat említek, melyek a gyermekversekből magyarázhatók. Ilyen a *fuskata* (Nagykőrös Nyr I. 188, XXXVI. 382), *fuskatabogár* (uo. Nyelv. Füz. LVII. 42), *fusskata* (Makó vid. Rovartani Lapok 1885:167), *fusskati* (Debrecen Nyelv. Füz. XXVI. 28), *fűskata* (Baranya m. Csúza Nyr XVIII. 143, már Földinél 1801), *fűskati* (Nagyszalonta Nyelv. Füz. LXIX. 21). Ezt a sok, részben már teljesen eltorzult változatot megfejtí a Szilágy m. Tasnádon följegyzett gyermekvers: *Fuss Kati, fuss Kati, Jönnek*

a tatárok, Sós kútba löknek, Onnan is kivesznek. *Fuss Kati, fuss Kati!* (Chyzer i. h.). A *fűskata* tehát nem füveskalából keletkezett, mint a MTsz írja.

Még homályosabb nevei *szűcskata* (Torontálvásárhely MNy VII. 43), *szűcskatibogár* (Hajdu m. Nyelv. Füz. LVI. 28), *szűcskata* (Hódmezővásárhely Nyr XLV. 187). A katicabogár naphívogatóban is szerepel: *Katóka! Katóka!* menny fel az égbe, mond meg az Istennek: Éressze ki am meleget, zárja bé a hideget! (Nagybánya Nyr X. 140). A *Katalin* név más népeknél is elég gyakori, pl. finn *kaija* 'Katharina', *lentokaija* 'Flug-Katharina', *kannikaija* 'Käfer-Katharina', észt *lepatrinu* 'rote Katharina', olasz *S. Catarina* (Brescia), *la katarinedda* (Szcília), francia *bête à sainte Catherine* (Reims). Szent Katalin a barom, különösen a juh védője volt, s ez hozta kapcsolatba a katicabogár névvel (FUF XXIV. 207).

Egy másik naphívogatóban *isten bogárkája* szerepel (franciában: *bête à bon Dieu*). Ez Chyzer szerint szintén a katicabogár neve, de a versike följegyzője szerint a verököltő (Pyrrhocoris apterus): Süss ki, süss ki, napoeska, Isten tányérkája! Vidd el a hideget, hozd el a meleget, *Isten bogárkájára!* (Tokaj-Hegyalja vid. Természettud. Közl. VI. 124). Bereg m. Badalón *süspetike* a katicabogár neve, a hozzá fűződő versike pedig így hangzik: *Süspetike, süspetike*, mére viszel engem? Égbe, földbe, vagy a temetőbe? Nyilvánvaló, a vers eredetileg így kezdődött: *Süss potike!* A Dunántúl is vannak hasonló nevei: *péterke* (Zala m. Szepezd Nyr XVII. 237, Kiss Áron: Magyar gyermekjátékok 12), *kispéterke* (Zala m. Arács Nyr XXII. 378, Balaton mell. 1839 MTsz.), *petibogár* (Baranya m. Csúza Nyr XVIII. 143). Mindebből valószínűnek látszik, hogy a *szűcskata*, *szűcskati*, *szűskata* eredetileg így hangzott: *süss Kata! süss Kati!*

Gyermekversből keletkezett a papmaeskanak, az *Aretica caja* szőrös hernyójának Ceglédén följegyzett *foncica* neve (Nyr I. 183). A hernyó szálát ereszt, a gyerekek annál fogva fölkapják, lóbálják, s ezt dalolják közben: „*Fon(j) cica, fon(j) cica!*“ *Fonj* nekem kötelet! Korpát adok enni, Tejet adok inni.“ Kiss Áron is közölte változatát: „*Fonj cica* magadnak, Én is fonok magamnak! (Baranya m. Becefa, i. m. 13). Veszprém m. Lovászpatonán közmondásban maradt fenn: *Fon cice*, ügöd léssz, kapálj ürge, pizöd léssz! (Nyelv. Füz. XXXIV. 113. Változata: *Kapar(j)* kurta: pizöd léssz, fonnyá szajha: ügöd léssz! uo. 114).

A héja (*Milvus icinus*) neve a Dunántúl *kurhēja* (Vas m. régi Tájsz. 1838), *kurhēja* (Komárom m. Tata Nyr XLIII. 312, Fejér m. MTsz.), *kurhēja* (Veszprém m. Lovászpatoná Nyelv. Füz. XXXIV. 71, Sopron m. Bösárkány MTsz.). Egy adat szerint a pestmezei Prónaifalvához tartozó Harkapusztán is használatos a *kurhēja* név. Világos, hogy a név második része a *héja* szó, az

előtag pedig eredetileg madárijesztő volt, s gyermekversikékből vált ki. Lovászpatonán a libapásztorok kiabálják a felettük lebegő sasnak s valószínűleg minden ragadozó madárnak: „*Kurhēja, Vasvella, A zсібámnak éty hēja!* (Nyelv. Füz. 34:146). A tolnamegyei Némediben ezt a hēja- és kányakergető verset mondják: *Kur hēja, Vasvella, Menj az erdőre, Hozz fát jövendőre! Bé tollas, Bó farkas, Te vagy a hatalmas!* (MNGy VIII. 426). Fejér m. Előszálláson sas vagy vérese láttára: *Kurr! Hēja!* Nincs a csibének taréja. Paradicsom a hēja (Szabados Antal). A torontáimegyei Szőregen a hējára mondják: *Hēja, hēja, lakatos, Tarka gúnár hívatós, Elmönt Pestre, Haza gyütt Budárú, Kilene fija beleégett; Sijess hēja, Kur hēja!* (Kálmány: Szeged népe III. 111).

A nép az állatok hangját jól ismeri, tudja utánozni, sőt emberi értelmet is tulajdonít neki. A haris (*Crex pratensis*) pl. Győr megyében azt mondja az aratóknak: *Mezsd! Mezsd!* (Nyr VII. 141). Zala m. Csatáron Bödei János értesítése szerint *kösmes*-nek hívják a harist. A győri mondóka kétségtelenné teszi, hogy eredetileg ebből keletkezett: *Köss! Mess!*

Az Ormánságban az őszapó nevű madárnak (*Aegithalus caudatus*) neve *kimpics*, mert ezt mondja: Kikelet — *kimpics* — Ha nem fontá, nincs is“ (Kiss Géza 296). Baranya m. Katádfán a cinke neve *kimpics* (Berze Nagy J. III. 19), mert a tavasz előtt így szól: *Kimpics, kikelet, Fontál-e má öleget?* (II. 617). A Szamosháton a *cinke* „cinke“, míg tavasszal hideg az idő, azt kiabálja: „*Csücsü bé, csücsü bé!*“, de ha eljönnek a meleg napok, így kiáltoz: „*kimpics, kimpics!*“ Csak az Előszóban említi Csüry, hogy a nép ezt a hangot értelmesíti, mert olyan nőknek kiáltozza, akik télen át lustálkodtak, nem szóttek-fontak, s rongyos ruhájukból kilátszik a szégyellni valójuk (14).²² A biharmegyei Irtáson a cinke *kimpicskó* neve (Nyr XLV. 267) kétségkívül összefügg ezzel. Herman Ottó följegyzése szerint a baráteinege (*Parus palustris*) télen eledelkeresgélés közben mondja: *Nincs, nincs, itt-sincs!* (A madarak hasznáról és káráról 32). Baranya m. Hosszúhátétyben a pinyókéről mondják, hogy mikor Jézus Krisztust ellenségei üldözték, azt kiabálta: *Nincs, nincs, nincs!* (Berze Nagy J. II. 615). Bodán ezért nevezik *nincsökének* (614). Göeseji hagyomány szerint a cinege mondta, mikor Krisztust keresték: *Csineserere, csineserere, ... nincs ilthon, ... nincs nincs ilthon!* (Gönczi 182). Herman Ottó szerint a széncinkének (*Parus major*) is van hangutánzásból keletkezett neve: *künesics, künesicsmadár* (i. m. 207), sajnos azonban a följegyzés helyét nem közölte.

Az őszibogár (pirregő tüesök, *Oecanthus pellucens*) a nyár végén és ősszel a szőlőben vagy a bokrok közt hallatja esténként bús, panaszos hangját. Elhangzik 80—90 lépésnyire, s a nép mindenütt ismeri ezt a szomorú tüeskö. Berzsenyi így ír róla Levél-törredék e. költeményében: „Az őszibogár-nak búsongó hangjai Fel-

költik lelkenek minden érzéseit.“ Baranya m. Berkesden ezt hallják szavában: „*Gyücs, gyücs, takarics, gyün a tél, házasic!*“ (Berze Nagy J. II. 617). Innen kapta *gyücsike* nevét (III. 15). Vácott is *gyücsike* a neve, s hangját ott is *gyüjts*-nek értelmezik (Nyelv. Füz. X. 63). Tokaj-Hegyalján *gyüjcsbogárnak* nevezik. Pécs tájékán az asszonyoknak szól: *szűjj! fonny!* (Brehm: Az állatok világa, I. kiad.).

A veszprémmegyei Lovászpatonán *szidübellázik* „kering, míg el nem szédül“ (NyF 34:71). Az ige alapja egy gyermekversike két első szava, melyet akkor énekelnek a gyerekek, mikor keríngenek: *Szidü bélla, Baka^m bélla, Aziér oda bélla* (uo. 152).¹²⁸ A *szidü* nyilván a. m. *szédülj!* Kemenesalján a régi Tsz szerint *láhábélláz* „gyermekmódra keringőz“. Ennek utótagja nyilván azonos a *szédübellázik*-éval. Az előtag homályos, már ezért is érdemes lenne a szóra újabb adatokat gyűjteni, Viszont az elsőtag van a *szédibabáz* „összefogózva körben forog“ (Somogy m. Szökedenes Nyr 3:231, Nagykanizsa NyF 48:65) „addig forog körben, míg el nem szédül“ (Felső-Somogy, Balaton mell. Nyr 27:525) igében. Kiskúnhalason a kisgyerekek mondják, mikor körben forgatják: *Szédi baba!* (uo. 14:232). Zala m. Káváson *szédibábóz* elszédül és elesik a *kerimbábó* játékban (Bödei János). Baksai ezt főnévül használja: A szegény *szédibaba* állt a szoba közepén (Irod. dolg. I. 362, itt szédülő embert jelent). Rákosi is használja a Windsori víg nők fordításának I. kiadásában: No kis *szédibabám*, hívünk voltál-e? (Nyr 43:330, 47:45). Egy paksi ispiláng-játékban: *Szédi, szédi*, szent Katice, Fordulj angyal módra! (uo. 2:430).

A *kerimbábó* (Székelyföld MTsz), *kerimbábóu* (Szamosház, Csüry), *kerimbába* (Zala m. Lenti, Bödei János), *kerembába* (Csikszentkirály), *kerembábó* (Háromszék m. MTsz.), *gerembóda* (Bereg m. Nyr 45:45), *kerembóza* (Zala m. Pölöskefő Pálffy László, Göesej Gönczi 544) „gyerekek körben forgó játéka“, *karin-góbábó* ua. (Székelyföldi MTsz), *kerin-gő* ua. (Szatmár m. Koltó Szabó István). Igét is képeztek belőle: *kerimbabáz* (Somogy m. Balaton mell.), *kerimbábóznak* (Zala m. Kávás Bödei János), *kerembábózik* (Székelyföld MTsz), *kerimbábózik* (Szamosház Csüry), *kerimbógáz*(ik), *kerimbózsál* (Háromszék m.), *kerimbózsál*(ás) (Somogy m. MTsz. Zala m. Légrad Nyr 43:42, Boefölde Vizsy Ernő, Csesztreg Bödei János), *kerembózsálás* (Göesej Gönczi 544), *kerimbátyázik* (Jászság Nyr 29:91), *kerin-góbábózik* (Zilah vid. uo. 28:234) „körben forog, kering, körben futkos“,²³ Eredetileg így hangzott: *kerin-gj* (*kerengj*), *baba* (*bábó*)! Így Székelyföldön a gyermekek körülforogva mondják: *Kerimbábó, hull a borsó!* (NyK 10:331). Zala m. Káváson a gyerek karját vízszintesen tartva körben forog, s addig mondja, míg el nem szédül: *Kerimbábó, kerimbábó, Hun a bíru házo?* Csesztregen: *Kerü, kerü, káso, Hun a bíru házo?* Fönn a palo-

tábo, Kü van bokrétázvo (Bödei János). Összefügg még velük: *keremaringó* 'keringél' (Zala m. Balatonfelvidék NyF 40:60), *kerimbóllá(l)* 'eklendezik, jön-megy, forog a gyerek vki körül', pl. *Né kerimbóllá itt annagyt!* (Zala m. Boefölde Bödei János; *eklendezik* 'akadékoskodik, útban van, alkalmatlankodik' Dunántúl MTsz. Vö. a *szédübellázik* második tagjával). A *kerimbógázik* a *hengerbógázik* 'hentereg' (Háromszék m.), *hengergógázik* 'lehem-pereg (dombról, szalmarakásról)' (Székelyföld MTsz) igék hatása alatt keletkezett, s már ezt a jelentést vette föl a *lekerimbókál* ige (*lekerimbókálsz* arul a bogjárul Zemplén m. Szürnyeg Nyr 19:375).

Befejezésül: mit mond a néphagyomány a nyelvről? Egy bogdándi (Szilágy m.) mesében a bojtár a kútba esett kígyókirálykisasszonyt kiszabadítja. Az ő tanácsára a bojtár jutalmul azt kérte, hogy mindenféle állatnak a nyelvét tudja. A kígyókirály erre szétküldi alattvalóit, hogy minden állat nyelvéből hozzanak egy esepet. A sok nyelvet aztán megfőzték, s a főzetet megitta a bojtár. Ezután minden állat beszédjét megértette (Katona Imre gyűjt. Néptud. Int.). Régen valóban az volt a nép felfogása, hogy a nyelv a beszéd eszköze, s nem azt mondták, *valamilyen nyelven beszél*, hanem *nyelvvél*. Pl. Ez szerzet szóljon *angyali nyelvvél* (EhrenfeldK). Feleljön nekünk ünne eleven *nyelvvél* (NagyszombatiK). Már halljátok vesztét Ördög Mátyásnak, *más nyelvvél* tajfelnek nevezik és mondják (Régi m. költők tára 3:95). Ha talámtán az isten nem tud *mindenféle nyelvvél* (uo. 2:218). *Magyar nyelvvél* írtuk (Károli) NySz. Simonyi: Magyar Határozók 1:372. A finnugor és török-tatár nyelvekben a *néma* neve 'nyelvetlen'.

¹ Már Lugossy (Új Magyar Múzeum 1885, I. 60.) rámutatott arra, hogy az *országút* itt a tejút. Ezt megerősíti egy tiszafüredi (Heves m.) meserészlet: Elment, rá is talált a vén asszonyra, *vénebb volt már az országútnál, a Sántalyánnak akkor még ép volt a lába, mikor ő született* (MNGy 9 : 264). A mesegyűjtemény kiadója nem is gondolt arra, hogy itt a tejútról van szó, azért nem írta nagybetűvel, a *Sántalyán* csillag (Sirius) nevét ellenben nagybetűvel írta. Ugyanígy a következő esztergomi meserészlet: Volt hát a világon egy igen igen vén asszony, aki *öregebb volt az országútnál, vénebb az öregisten kertészénél* (MNGy 2 : 436). Székelyföldön a fiastyúk csillagzat *hete-vény* neve szerepel az országút helyett: *Olyan vén, mind a hetevén. Együdös a hetevénnel* (Szöcs Lajos).

² Kovács Pálnál: *Régiebb az ország útnál* (öregebb). Az igen öregekről mondatik tréfásan (132).

³ Pais szerint az *ötevény* ~ *ötevény* a fiastyúk neve (MNY. XXIX. 39.).

⁴ A Hortobágyon Tóri Mészáros István följegyzése szerint Bíró Nagy Sándor debreceni hősvitézről beszélnek, aki az *Országútnán* ment keresztül. (Herman O. i. h.)

⁵ V. ö. még: *Angyalok útja* (Győr m. Kisbaráthegy, Érdi Iván).

⁶ A bodainak szerint *Szent Péter szekérnek*, vagyis a Güncölszekérnek azért görbe a rúdja, mert amikor Szent Péter egyszer szalmát hordott, az ökrök elé farkasok ugrottak, az ökrök megijedtek, a rudat hirtelen balra fordították, a szekér feldült. Az ökrök tovább rohantak vele s a szalma szétszóródott az úton (Berze Nagy J. Baranyai m. néphagy. 2 : 605.). Az alsóegerszegiek szerint „Szem Pétör a zégön a Güncölszekérün pazdérját vitt, oszt épotyogatta. Mást is láccik” (uo.).

⁷ A *Kaszácsi* csillag a legrégebb magyar csillagnevek közé tartozik, megvan már régi szójegyzékeinkben: Adaretica - *kaza hug* (olv. *kaszahúgy*, *húgy* a régi nyelvben s. m. 'csillag') Schläggl Szójegyzék; *kaza húgy*: Orion, *kaza hágya*: Orion, Orion Kolozsvári Glosszák; Orion — *Kasza húgy* Szakszai Fabricius (1590); Ivgvla — *Kasza húgy* Calepinus (1585), Molnár A. (1621); Ingula: *Kasza húgy* nevű csillagzat az égen Pápai Páriz (1708). Melius Szent Jób könyvében is: *Aug'* ama tálbe estue fel támadó egen való *kasza hug'*-nak szorító es hideg fa'galb ereijét el öldhatodé, es meg olvazhaddé? (XXXVIII, 25). A népnyelvben is fennmaradt ebben az alakban: *kaszahúgy* (Borsod m. Sánta, Nagymihály MTsz.), *kaszahúgya* (Maros-Torda m. Kibéd, Kalotaszentkirály Nyr XXX. 199, 200). Hasonló nevek vannak más európai nyelvekben is: német *3 Mäher* (= Mäher, Grimm), cseh *koza* Sense; Orion; *košec* (prov.) Mäher, ~ *ci* (prov.) Orion (Herzer—Prach); finn *Väänämöisen viikate* (tkp. Väänämöinen kaszája) das Sternbild Orion, der Gürtel des Orion.

⁸ Ez a hangváltozat nagyon régi: *goytokwan* (ÉrdiK), *gyuytokwan* *hídeg* (Melius: Herbarium), *Gwytokwan* *hidegleles*-reol (XVI sz.-i orvosi könyv 492) NySz, *gyújtokván* *hideglelés* (1720, Széchényi György lev. 880), *gyuf*

tökön lopó hideg (1713, no. 403), *gyutokman* (olv. gyútokmány, PeerK Nyr XXIX. 572).

⁹ Kresznerics szótárában (1831) ezt írja: „Meg lehet, hogy valaki meg látta, hogy a' héja is ezen viz.tartóból ivott, és innen eredhetett a' *héja-kút* neve”. S még megjegyzi: „Gyakran a' paraszt kölykek bottal keresztül döf-dözik ezen vizaratókat, hogy vad örömmel nézhessék a' jobb haszonra tartott viznek le csurgását”.

¹⁰ Kálmány szerint a *kikírics* neve, azonban az Alföldön a gyermeklánc-füvet hívják *kikíricsnek*, pl. Bács m. Adorjában (Nyr XLIV. 90), Makón (Halász Árpád 19), Csanád m. Reformátuskovácsházán (saj. főlj.).

¹¹ Egy XVI. sz. elejéről való nyelvemlékben meghatározás nélkül fordul elő: *Herba que vocatur pimponya* (Nyelvőr VIII. 169).

¹² L. Chyzer Béla: A katicabogár a magyar gyermekköltészetben, Rovartani Lapok, 1885. 211. Juvas—Vilkuna: Über die Kinderreime von Marienkäfer und dessen Benennungen im Finnischen und Estnischen (FuF XXIV. 154).

¹³ Maros-Torda m. ben a cinke tavasszal a rest fonó-szövő asszonynak mondja: *Künn pics! künn pics! künn pics!* (Nyr XXVI. 476). Zalaszentbalázson a szécincike (Parus major) neve *kümpics* (Csaba József Nyr LXXI. 32).

^{13a} A *bélla* szó valószínűleg azonos a *Bélla* leánynévvél.

¹⁴ „Budapesti rokonságomban el van terjedve ez a gyermekvers: *Keringő bábó* — Bujj a kamarábo — Sepregess, mosogass — Szobb az én tányérom — Mert az enyim aranyos — A tied meg maszatos — Totty le!”

Eckhardt Sándor.